

הגדרת גרמא בניזיקין ובמלאכות שבת - שיטת הרמב"ם ומקורה

א. מבוא	ה. ביאור שאר פסקי הרמב"ם
ב. הגדרת גרמא כ'ציר הזמן'	ו. דין שטעה בדין לפי שיטת הרמב"ם
ג. שיטת הרמב"ם בגרמא	ז. האם ציר הזמן מוגדר כגרמא בהלכות שבת
ד. גרמא בניזיקין בסוגיות התלמוד	ח. סיכום

א. מבוא¹

המושג גרמא הוא מושג יסודי בתלמוד, הן בהלכות נזיקין והן בהלכות שבת. ההבנה הרווחת בהגדרתו היא שכל פעולה עקיפה אינה מיוחסת לאדם, וממילא אין בה איסורי שבת ואין עליה חיובי נזיקין. אך במאמר זה ברצוני לבחון הבנה חדשה לפיה גדר גרמא הוא פעולה שלא מיוחסת לאדם, אלא יש בה כוח אחד שמעורב בה. הבנה זו גוררת שגרמא אינה רק תוצאה של "ציר הזמן" - כאשר עבר זמן בין המעשה לבין התוצאה, אלא יש צורך שיהיה כוח אחר שמעורב במעשה.²

תחילה, נעיין בקצרה בשיטות אותם דחה הרמב"ם, לפיהם גרמא מוגדרת כ"ציר הזמן" בלבד - כאשר עובר זמן בין המעשה לתוצאה. מתוך כך, נעיין בשיטתו המחודשת של הרמב"ם ובמקורה בדברי חז"ל, לפיה אין הבדל בין 'גרמא' ל'גרמי', ובשיטתו נראה את האמור לעיל, שגרמא הוא פעולה שאינה מיוחסת לאדם. לבסוף,

1 תודתי נתונה לידידי הגאון הרב יואל הורביץ שליט"א שיסודי הדברים של גרמא בהלכות שבת התבררו בלימוד משותף עמו, במסגרת עיסוק בסוגיית בית חכם בשבת בכלל אחדות מרדכי, העוסק בהלכה וטכנולוגיה עתידנית, של הגאון הרב יוסף צבי רימון שליט"א. כמו כן תודתי נתונה לידידי הרב איתאל סופר שליט"א, מרבני ישיבת כרם ביבנה תכב"ץ, שבעינו הטובה והמנוסה עבר על המאמר והעיר והאיר כדרכה של תורה ואף הניף ידו לתקן תיקונים רבים וציין כמה וכמה מקורות שמשוקעים במאמר. ישלם ה' פעלו המבורך. כמו כן הרבנים חברי מערכת אסיף האירו לי הערות רבות בכמה סבבים והערותיהם המחכימות משוקעות בגוף המאמר, כהסברים והבהרות או תיקונים שהם תיקנו. תודתי לכולם.

2 אם כי לא בכל המקרים בהם כוח אחר מעורב במעשה התוצאה תוגדר כגרמא, כדלהלן.

נצביע על הקשר, על פי שיטת הרמב"ם, בין גדר גרמא בניקין להלכות שבת, כך שגרמא שמיחסת לאדם חייבים עליה בחיובי נזיקין וממילא גם אין בה פטורים של הלכות שבת.³

ב. הגדרת גרמא כ'ציר הזמן'

ישנה הבנה רווחת בגדר גרמא לפיה, כל פער של זמן בין פעולת האדם לבין התוצאה יוצרת גרמא. כך משמע מכמה ראשונים אותם נראה להלן, וכך נקטו כמה אחרונים. למשל, בשו"ת זרע אמת (סי' מד) נשאל האם מותר לאדם להפעיל משאבה ידנית שמעלה מים בצינור ארוך, כדי שגוי יכוון אותו לעבר השריפה. על כך הוא השיב שמדובר בגרמא, שכן יש פער בזמן בין המעשה של האדם לבין התוצאה. בצורה דומה כתב גם המנ"ח במוסך השבת במלאכת זורה בשם המגן אבות. ננסה לראות את מקורות שיטה זו, ומתוך כך נוכל לעיין בשיטת הרמב"ם וביסוסה בדברי חז"ל.

הגרמא בסנהדרין (עז, ב) ובחולין (טז, ב) מגדירה כח שני כגרמא:

אמר רב פפא האי מאן דכפתיה לחבריה ואשקיל עליה בידקא דמיא גירי דידיה הוא, ומיחיבי. הני מילי בכח ראשון, אבל בכח שני גרמא בעלמא הוא.

ופירש רש"י (סנהדרין שם; ומעין זה בחולין טז, א):

בכח ראשון - כשפינה להם דרך לצד זה מיד נפלו עליו דהוי כחו. אבל בכח שני - שהניחו רחוק קצת ולא נפלו המים מיד בצאתו מגדרותיהן עליו, אלא לאחר מכאן הלכו על המקום שהוא שם, גרמא הוא ולא מכחו.

אך היד רמ"ה הקשה על רש"י:

ולאו מילתא היא דכיון דקאמרינן דגרייה נינהו מה לי כי מטו לאלתר מ"ל כי מטו לאחר זמן.

מבואר מדברי היד רמ"ה שהבין שלפי רש"י המוקד הוא "ציר הזמן" - אם עבר זמן בין המעשה לתוצאה הרי שיש כאן גרמא. הרמ"ה מקשה על שיטת רש"י ועל כן הוא מבאר שכח שני היינו מים אחרים - המים הראשונים שזורמים לאחר הסרת המכשול הם כח ראשון, בעוד המים שזורמים לאחר מכן הם כח שני. אך שוב הקשה

3 מפאת קוצר היריעה ומפאת העובדה שנושא ה'גרמא' לובן היטב בספרים ומאמרים רבים בדורנו, הדברים יוצגו רק מהזווית של ההצעה החדשה בדעת הרמב"ם ומקורה בדברי חז"ל, ללא התייחסות לשאר ההבנות והדעות הרווחות, הן של שיטות הראשונים האחרות והן של פירושי האחרונים בדעת הרמב"ם.

הרמ"ה על כך ש"אין לדבר קצבה ותו דכולהו מיא דסמיכי להדדי כחד גופא דמו",
ולכן ביאר:

והני מילי בכח ראשון שהמים היורדין בשע' שפינה להן דרך לא עמדו עד שהגיעו
לאיש הכפות אבל אם עמדו בדרך מחמת דבר שעכבן ולסוף נמשכו מאליהן
והלכו לאו גירי ניהו כדאמרינן בפרק הבית והעליה (ק"ז א) דכל היכא דתימי מיא
והדר אזלי לאו גירי ניהו.

נמצא אם כן שישנם שלושה פירושים בראשונים מהו כח שני: 1. רש"י - לאחר זמן 2.
יד רמ"ה בפירושו הראשון - מים אחרים. 3. יד רמ"ה בפירושו השני - בלי הפסקה
מהמעשה שלו.

אם כן, שיטת רש"י, על כל הפחות על פי הבנת הרמ"ה בדבריו, היא שגרמא נמדד על
פי "ציר הזמן" בלבד, כשיטת הזרע אמת והמגן אבות שהובאו לעיל.⁴ במאמר נטען
שהרמב"ם נטה משיטה זו באופן עקרוני, ונקט שהגדרת גרמא היא פעולה שאינה
מיוחסת לאדם, הנמדדת בכך שישנו כוח אחר המעורב ביצירת התוצאה.⁵

ג. שיטת הרמב"ם בגרמא

בגרמא בבבא קמא (ס, א) נאמר:

ת"ר ליבה ולבתה הרוח, אם יש בלבוי כדי ללבותה חייב, ואם לאו פטור. אמאי
ליהוי כזורה ורוח מסייעתו אמר אביי הכא במאי עסקינן כגון שליבה מצד אחד,
ולבתו הרוח מצד אחר. רבא אמר כגון שליבה ברוח מצויה, ולבתו הרוח ברוח
שאינה מצויה. ר' זירא אמר כגון דצמרה צמורי. רב אשי אמר כי אמרינן זורה ורוח
מסייעתו ה"מ לענין שבת, דמלאכת מחשבת אסרה תורה, אבל הכא גרמא
בעלמא הוא, וגרמא בנויקין פטור.

מבואר בגמרא שאם אדם מלבה אש והרוח הוסיפה ללבות אותה אם יש בליבוי שלו
כדי ללבות ליבוי המזיק הוא חייב על כך. הגמרא שואלת מדוע אם הליבוי שלו אינו
יוצר נזק בפני עצמו הוא פטור, מה בין זה לבין דין זורה בהלכות שבת, שם הרוח
מסייעת בעשיית המלאכה ועל אף זאת האדם מתחייב על מעשה זה. עונה על כך
הגמרא ארבעה תירוצים: שלש העמדות בליבוי הרוח, ולבסוף רב אשי מחלק חילוק

4 כך גם משמע בתוספות במקום אחד (בבא בתרא כב, ב ד"ה זאת), ע"ש.

5 יש לציין שגם בשיטת רש"י, מצאנו את שיטתו רק ביחס לדין רציחה (המופיע בגמרא
בסנהדרין) ולדין שחיטה (המופיע במקבילה בחולין טז, א). יש מקום לטעון שגם רש"י לא
אמר את דבריו אלא ביחס לתחומים אלו, ואכמ"ל.

מהותי ועקרוני בין הלכות שבת להלכות נזיקין - שבשבת "מלאכת מחשבת אסרה תורה".

אולם, הרמב"ם השמיט לחלוטין את החילוק של הברייתא (נזקי ממון יד, ז):

אחד הביא את האור ואחד הביא את העצים המביא את העצים חייב, אחד הביא את העצים ואחד הביא את האור המביא את האור חייב, בא אחר וליבה המלכה חייב, ליבתו רוח שאינה מצויה תמיד הרי כולן פטורין, ליבה וליבתו הרוח חייב שהרי הוא גרם וכל הגורם להזיק משלם נזק שלם מן היפה שבנכסיו כשאר כל המזיקין.

וכמובן שהשיג הראב"ד מדוע לא כתב הרמב"ם את החילוק של הגמרא:

א"א ואיך לא הפליג כמו שמפליג בברייתא אם יש בלבוי כדי ללבותה חייב ואם לאו פטור.

ביותר יש להקשות, שהרמב"ם עצמו לכאורה פסק את דברי רב אשי בהלכות שכנים (יא, א-ב):

מי שעשה גורן בתוך שלו, או קבע בית הכסא, או מלאכה שיש בה אבק ועפר וכיוצא בהן צריך להרחיק כדי שלא יגיע העפר או ריח בית הכסא או האבק לחבירו כדי שלא יזיקו, אפילו היתה הרוח הוא שמסייע אותו בעת שעושה מלאכתו ומוליכה את העפר או נעורת הפשתן והמוץ וכיוצא בהן ומגיעתן לחבירו הרי זה חייב להרחיק כדי שלא יגיעו ולא יזיקו, ואפילו על ידי הרוח מצויה שכל אלו כמי שהזיקו בחציו הן. אף על פי שהוא חייב להרחיק כל כך אם הולכה הרוח המצויה המוץ ואת העפר והזיקה בהן פטור מלשלם שהרוח הוא שסייע אותו ואין נזק זה בא מכת מזיק עצמו.

לאור דברי הרמב"ם הללו קשה לקבל את הצעתו של המגיד משנה לביאור הסוגיה במסכת בבא קמא, כפי שציין המגיד משנה עצמו (נזקי ממון שם):

והייתי סבור לתרץ שדעת רבינו ז"ל היה לפסוק כאחת מן האוקימתות שנאמרו על זאת הברייתא... ולפי אוקימתות אלו דברי רבינו כפשטן קיימין ויפסוק רבינו דלא כרב אשי דאמר התם דגרמא בנזקין וגרמא בנזקין פטור בכל גוונא אלא שקשה לי שרבינו ז"ל עצמו פסק פי"א מהלכות שכנים כאוקימתא דרב אשי וכמו שאכתוב שם ומוכרח הוא וצל"ע.

ובאמת, הש"ך בסימן תי"ח הקשה על המגיד משנה ולכן העלה בדעת הרמב"ם שגרמא חייב. הסביר הש"ך, שלדעת הרמב"ם גרמא וגרמי הם מושגים זהים, ולכן הוא סובר שחייב בגרמא. כפי שציין הש"ך, הרמב"ן (קונטרס דינא דגרמי) כבר ייחס הבנה דומה לרש"י. אם כן, הש"ך מחדש חידוש משמעותי, שהפסיקה למעשה שגרמא בנזיקין

פטור היא נחלתם של חכמי צרפת ואשכנז בלבד. לפי הרמב"ם להלכה אנו נוקטים שגרמא בנוזיקין חייב.⁶

יש להבין, מניין לרמב"ם שהדיון בגרמא ובגרמי הוא אותו דיון, אם הגמרא לא קישרה כלל ביניהם ובסתמא היא תמהה בבבא בתרא (כב, ב) "והא גרמא הוא" ולא תירצה שזו מחלוקת תנאים? ועוד, שבכל מקום שמוזכר בגמרא המושג גרמא מבואר שפטור ובכל מקום שמוזכר גרמי מבואר שהלכה כר' מאיר שגרמי חייב, ולכן לכאורה פשוט הגמרא היא שאלו שני נידונים שונים! עוד יש להקשות, שלפי הש"ך יוצא שהרמב"ם המציא מדעתו, בגלל רצונו לא להרחיק המחלוקת, חילוק חדש בדעת רבינא!

נראה שכדי לברר את דעת הש"ך ולהבין מהו מקורו של הרמב"ם לחדש שגרמא וגרמי הם מושגים זהים, יש לעיין במכלול סוגיות התלמוד הנוגעות לגרמא. מתוך כך נוכל להבחין גם במקורה של שיטת הרמב"ם וגם בהגדרתה ההלכתית, הגדרה שתאיר לנו את שאר פסקי הרמב"ם ותוביל להגדרה מעשית ברורה באשר לחיובי גרמא. מתוך כך גם נוכל לפתח מבט חדש ומרענן על אחת הסוגיות המעשיות והמורכבות ביותר בדיני ממונות בימינו.

ראה בשיעורי ראש ישיבת הר עציון הגאון הרב אהרן ליכטנשטיין זצ"ל (דינא דגרמי, עמ' 200) שכתב:

במציאות הטכנולוגית המתפתחת, גוברת בהתמדה היכולת להסב נזקים, פיזיים או אפילו וירטואליים, של ממש בלי להתחייב... יוכל גנב למדן מבריק לתכנן ולבצע שוד מושלם, בעזרת מערכת כלי פריצה של גרמא מבלי להסתבך, לדוגלים בשיטה זו, בנוק ישיר או גרמי. הנתמיד בפטור תרחיש כזה על יסוד גרמא בנוזיקין? ... הבקשה שטוחה, הסמכות קיימת, והעיניים נשואות. במידה ויעלה ביד גדולי הפוסקים לתקן בנידון, הם יצליחו לגדור פרצה חברתית של ממש, ואף ישכילו, בד בבד להרים קרנה של תורה.

כיום, המענה ל'בקשתו השטוחה' של הרב ליכטנשטיין הוא רק חתימה על הסכם בוררות. למשל ברשת בתי הדין של ארץ חמדה מתחייבים בעלי הדין לשלם על נזקי גרמא. ראש הכולל הגאון הרב משה ארנרין ביאר בפני שהתחייבות זו מבוססת על הוראת מורנו ורבנו הגאון הרב זלמן נחמיה גולדברג זצ"ל, שחידש שכיון שבדיני שמיים גרמא חייב לכן ניתן לתקן זאת ואין זה נוגד את דין התורה. הביא הגרז"ן ראיה לכך מדברי קצות החושן (רנט, ג) שכתב שאם לפי ההלכה צריך להחזיר אבדה לפנים משורת הדין גם לאחר ייאוש אז החוק שמחייב להחזיר זאת אינו מוגדר כנגד דין תורה.

אמנם לפי זה אדם שלא מעוניין להתחייב על גרמא לא יסכים לחתום, כי למה שיתחייב במה שהוא פטור? ועוד שגם החותם לא תמיד מודע למשמעות שאם הוא נתבע בדיני נזיקין ועל כך כל התביעה אז הוא בעצם פטור מן הדין ורק חתימתו מחייבתו ואין לו מחויבות הלכתית לחתום, אז למה שיתחייב? גם אם נאמר שהוא מתחייב כי חתם, יש לדון האם נכון להחתים אותו כאשר הוא לא מודע למשמעות של החתימה הזו.

אך נראה שלאור בירורה של שיטת הרמב"ם נוכל להבחין שהמענה לבקשתו של הרב ליכטנשטיין איננו על ידי 'מעקף' של שטר בוררות, אלא על ידי עיון מחודש במרחבי סוגיות גרמא לאורך התלמוד ומתוך כך יתבאר לנו בסייעתא דשמיא שאכן גרמא חייב וזו שיטת הרמב"ם ומרן השולחן ערוך, וכך יש לנקוט לדינא.⁷

ד. גרמא בניזיקין בסוגיות התלמוד

נאמר בגמרא בבבא בתרא (כב, ב):

מרחיקין את הסולם מן השוכן ארבע אמות, כדי שלא תקפוץ הנמייה ואת הכותל מן המזחילה ד' אמות, כדי שיהא זוקף את הסולם. לימא מתניתין דלא כר' יוסי, דאי ר"י, הא אמר זה חופר בתוך שלו וזה נוטע בתוך שלו אפילו תימא ר' יוסי, הא אמר רב אשי, כי הוינן בי רב כהנא הוה אמר מודי רבי יוסי בגירי דידיה, ה"נ זמנין דבהדי דמנח ליה יתבא בחור וקפצה. והא גרמא הוא א"ר טובי בר מתנה, זאת אומרת גרמא בניזיקין אסור.

הגרמא בסוגיה היא כאשר האדם לא עושה את הנוק. הוא מניח סולם על כותל והנמייה היא זו שמזיקה. האדם אינו עושה את פעולת הנוק לבדו, אלא יש כאן שיתוף של כח אחר. אולם, בגמרא בבבא קמא (ס, א) שהובאה לעיל, משמע לא כך. בגמרא מדובר שיש תערובת של כח אחר, ולגרמא פשוט שבכל זאת צריך להיות חייב, כמו דין זורה. שלושת האמוראים הראשונים - אביי, רבא ורבי זירא - נוקטים שיש סיבה מיוחדת לפטור אותו כי מדובר במקרה שאינו אחראי לתוצאות מעשיו, ורק רב אשי אומר שאכן בניזיקין זו גרמא כי הוא לא עשה את הפעולה לבדו, אבל בשבת זורה ורוח מסייעתו חייב. יש אם כן להבין את שיטת שלושת האמוראים הראשונים, ומתוך כך תתחדד גם שיטת רב אשי.

7 וכך פסק גם בשו"ת מנחת אשר (א, צח) לגר"א וייס שליט"א. אם כי הגר"א וייס פסק זאת לאור שיטת הריצב"א והש"ך, שהחייב בגרמא הוא קנס בלבד, בעוד לפי דרכנו יש לנקוט כך מעיקר הדין, וכפי שיבואר.

בדעת אב"י רבא ורבי זירא, נראה שיש לחלק בין הסוגיות. בגמרא בבבא קמא מדובר על תעורבות של כח טבעי שגרת"י. בכל נזק אש הרוח מעורבת וכן בכל מלאכת זורה הרוח מעורבת. ממילא אין זה כח חיצוני אלא חלק ממעשי האדם. זאת לעומת הנמיה בבבא בתרא, שהיא אינה כח טבעי ושגרת"י. ואע"פ שבכל אש הרוח מעורבת, כיון שכך פועלת האש האדם שמדליק אש לוקח זאת בחשבון והרוח נחשבת כחלק ממעשיו. שלושת האמוראים הראשונים סבורים שמטעם זה אם הרוח מלבה הוא לא בגדר גרמא בנויקין שפטור. זהו מעשה מובהק שלו ולא שונה מכל אש שהתורה חייבה.

אבל בדעת רב אשי ניתן לומר שיש הבדל: באש התורה חייבה כי האדם יצר לבדו את כל הנזק. הוא יצר אש הראויה להזיק אלא שהולכת האש והעברתה לניזק נעשתה באמצעות הרוח. על כך התורה חייבה למרות שכביכול זו גרמא, כי כח אחר מעורב בו. אבל לדעת רב אשי אין ללמוד מכאן למצב שהרוח, הכח אחר המעורב, שותפה גם ליצירת עצם הדבר המזיק. ממילא המזיק לא מוגדר כרכושו בלבד, כי מי שיצר את המזיק זה לא הוא בלבד (וכך חילוק התוספות בבבא בתרא כו, ב). בטעם הדבר אפשר לומר שלדעת רב אשי בהולכת האש זו דרך הטבע, שרוח מוליכה אש, אבל ביצירת אש ע"י ליבוי של רוח, אין זו הפעולה השגרתית של יצירת אש, ולכן אין לנו ראייה מדין אש לנידון של ליבוי הרוח.

כלומר, לכל הדעות כשיש כח אחר מעורב הרי זו גרמא. לפי כולם באש התורה חידשה שגם ע"י רוח האדם חייב. אלא שלדעת אב"י, רבא ורבי זירא אין סיבה וסברא לחלק בין רוח שמוליכה את האש לרוח שיוצרת את האש ולכן אין זו גרמא וצריך למצוא סיבות מקומיות לפטור אותו מחמת חוסר אשמה. אך לדעת רב אשי יש לחלק בין הולכת האש ליצירתה וממילא זו גרמא ופטור אך בשבת חייב ברוח מסייעתו מטעם מלאכת מחשבת.

יש לציין שכל פרט בדברי הרמב"ם ניתן לבאר באופן נקודתי, כפי שביארו האחרונים בכל מקום ומקום, אך לענ"ד נראה שההגדרה זו שביארנו על פי ההרכבה של דברי רבינא עם רב אשי מבארת ומיישבת בביאור אחד את כל המקומות בהן הרמב"ם התייחס לגרמא, הן בהלכות נזיקין והן בהלכות שבת.

לפי זה יש לבאר גם המשך הגמרא בבבא בתרא (כו, א):

דבי בר מריון בריה דרבין כי הוה נפצי כיתנא, הוה אזלא רקתא ומזקא אינשי; אתו לקמיה דרבינא, אמר להו: כי אמרינן מודה ר' יוסי בגירי דיליה - הני מילי דקא אזלא מכחו, הכא זיקא הוא דקא ממטי לה. מתקיף לה מר בר רב אשי: מאי שנא מזורה רוח מסייעתו? אמרוה קמיה דמרימר, אמר להו: היינו זורה רוח מסייעתו.

ולרבינא, מאי שנא מגץ היוצא מתחת הפטיש והזיק דחייב לשלם? התם ניחא ליה דליזל, הכא לא ניחא ליה דליזל.

נראה שרבינא סובר שב"גירי" של רבי יוסי כל הנזק מיוחס לאדם ולכן מודה רבי יוסי שחייב להרחיק. אך ברקתא יש כח אחר מעורב - "זיקא הוא דקא ממטי לה". מר בר רב אשי תמה עליו: הרי זו התערבות שגרתית, כמו זורה ורוח מסייעתו. נראה שמר בר רב אשי לא תמה מנזק אש רגיל, כי שם הרוח רק מוליכה ואילו כאן הרוח יוצרת בדומה לזורה, ולכן הוא הקשה דווקא מזורה. וכך הסכים גם מרימר שרקתא דומה לזורה.⁸

אך נראה שרבינא סובר כמו רב אשי בבבא קמא ס', שאכן בנזק מצינו חיוב רק כשהרוח מסייעת להולכת האש, ולא כאשר גורם נוסף תורם ליצירת המזיק. אם האדם לא יצר בעצמו את המזיק אי אפשר לחייבו כשהרוח סייעה ליצירת המזיק, כי כאשר כח אחר מעורב בו הרי זו גרמא, ורק בהולכת המזיק התחדש באש שחייב. את החפץ המזיק האדם יצר, הרוח או כל גורם חיצוני אחר רק סייעו בהולכתו. לכן האדם הוא המזיק. אך כאשר גורם נוסף מעורב בעצם יצירת המזיק אין לחייב את האדם ולהגדירו כמזיק.

ואכן הגמרא מבינה שרבינא לא נסתר מדין זורה ורוח מסייעתו והיא שואלת עליו שאלה אחרת - הרי גץ שיוצא מתחת לפטיש דומה לרקתא, כי האדם הכה בפטיש והפטיש יצר את הגץ, ובכל זאת חייב כי כך דרך העולם, והרי לנו שגם ביצירת הנזק חייב כאשר כח אחר שגרתית מעורב. על כך מתרץ רבינא שבפטיש גם הגץ מיוחס לאדם כי זו תוצאה הכרחית ממעשיו וממילא הדבר מובנה בפעולתו, אך ברקתא כשאדם מנפץ כותנה אין זה מובנה שהרקתא תלך לחצרו של חברו, ולכן פטור. כלומר, מר בר רב אשי ומרימר סבורים כאביי ורבא ורבי זירא, שאפשר לדמות הולכה ליצירה וממילא רקתא דומה לרוח מסייעתו שבזורה, בעוד רבינא סובר כרב אשי שמחלק ביניהם.

יש לחדד את היחס בין דברי רבינא לדברי רב אשי. לשונו של רבינא היא שהעיקרון הוא האם 'ניחא ליה דליזל'. נראה שדבריו תואמים את רב אשי שחידש שבהלכות שבת המדד הוא "מלאכת מחשבת" - מושג המבטא (על פי שיטת רש"י במקום) את השאלה מה רצונו, מהי מחשבתו, כלומר מה נוח לו, במה הוא מעוניין. רב אשי קבע זאת בהלכות שבת ורבינא קבע זאת בנוזיקין. להלן נטען שהרמב"ם למעשה פסק כרבינא, וכפי שיבואר.

8 אמנם, היה אפשר לפרש את דברי הגמרא שהרוח רק מוליכה את הרקתא ולא יוצרת את המזיק, אך מדברי התוספות במקום מבוואר כאמור: ש"הכא אין עושה לבדו על עיקר אלא ע"י הרוח דאי לאו רוח לא הוה רקתא אזלא כל עיקר".

נמצא שכל האמוראים מודים שאם יש שיתוף של כח אחר, "זיקא הוא דקא ממטי לה", יצירת הנזק נעשית על ידי הזיקא, על ידי הרוח, והרי הדבר דומה למזיק שלא האדם יצר אותו אלא כח נוסף. הרי זו גרמא ופטור. בנוסף, כולם מודים שאם הכח האחר קיים בטבע ומובנה בפעולה השגרתית והוא רק מוליך את המזיק חייב כדין אש. נחלקו אב"י ורבא ורבי זירא ומר בר רב אשי ואמימר עם רבינא ורב אשי האם יש לחלק בין יצירת הנזק להולכתו. בנוסף, נראה שלפי האמוראם נוח לאדם שילך גם רבינא מודה שחייב למרות שכח אחר מעורב בו.

מעתה יוצא שלפי הצעה זו בפרשנות הסוגיה עולה מדברי חז"ל שגדר גרמא הוא שלא האדם לבדו עשה את הפעולה אלא ישנה התערבות נוספת. אם ההתערבות הזו טבעית והיא רק "מוליכה" - חייב, אם היא "יוצרת" זו מחלוקת, ואם היא יוצרת וניחא לו ביצירתה - חייב.

אמנם כשנתבונן יותר נראה, שרבינא בעצם חולק גם על רב אשי.

רבינא פוטר ברקתא רק מהנימוק של "לא ניחא ליה דתיזיל". כלומר, כשהאדם מנפץ כותנה הוא לא רוצה שהרקתא תלך, ולכן אין לייחס אליו את הנזק, כיון שהרוח מסייעת. לפי רבינא ישנו חילוק אחד יסודי בין כל המקרים של שיתוף כח אחר: אם האדם מעוניין בכח הזה, אזי אין זו גרמא אלא מעשיו. במקרה זה הוא מנצל את כוחות הטבע לצרכיו והרי הם משרתים אותו, ואינם חלק נפרד ממנו אלא חלק ממעשיו. ממילא יש לחלק בין גץ וליבוי רוח לבין רקתא: בגץ וליבוי רצונו של האדם מתקיים ולכן הכח הנוסף אינו חיצוני לו אלא חלק ממנו, דהיינו שכוונתו מייחסת אליו כוחות חיצוניים הקיימים בטבע. מה שאין כן ברקתא כיון שהוא לא מעוניין כלל בהפצת הרקתא אלא רק בניפוץ הכותנה, אין לייחס אליו את הנזק.

מעתה נראה, שרבינא חולק גם על רב אשי וסובר שבליבוי הרוח כיון שהוא מעוניין בליבוי שהרי הוא בא ללבות גם הוא והרוח מועילה לו בכך שהיא מקילה עליו ביצירת האש, בכה"ג סובר רבינא שלא שייך לומר שהמעשה מנותק ממנו אלא חייב בליבוי הרוח. אם נתבונן בהגדרת הפעולה המתוארת, אזי בליבוי הרוח בבבא קמא ס' המעשה הוא ליבוי האש, כאשר הרוח סייעה לו במילוי חפצו, ואילו בבבא בתרא כ"ו המעשה הוא ניפוץ כותנה, והרוח פעלה שלא ביחד עם מעשיו כאשר גם לרקתא להזיק בחצר חברו.

ראינו שרב אשי חילק בין נזיקין לשבת, שבשבת הכל תלוי בשאלה האם נעשית מחשבתו (עכ"פ לפי פירוש רש"י בביאור המושג "מלאכת מחשבת"). נראה אם כן שרבינא מרחיב עקרון זה גם לדיני נזיקין. לשיטתו, גם בנוזיקין אם ניחא ליה דתיזיל

חייב ואם לא ניחא ליה פטור, בדומה למלאכת מחשבת בשבת שתלוי במה ניחא ליה ובמה נעשית מחשבתו.

אמנם רבינא חידש שני דברים, הוא חידש שפטור כי לא ניחא ליה, וחידש גם שאפילו ברובד הלכתחילה מועילה הסברא של לא ניחא ליה. כלומר מבואר בגמרא שגרמא אסורה, אך רבינא כאן מתיר לכתחילה אם אין ניחותא. שני החידושים הללו אינם תלויים בהכרח זה בזה. אפשר לומר שהוא פטור כי זו גרמא כיון שיש כאן כח שהוא לא מעוניין בו ובכל זאת לומר שלכתחילה אין לאדם לגרום נזק לחברו. אם אדם מודע לכך שהשכנים שלו נפגעים בעקבות ניפוץ הכותנה שלו, לא מסתבר שלא יהיה מוטל עליו להמנע מכך. כאשר נוצר נזק שהאדם לא אחראי לו ואין הוא מיוחס אליו, אי אפשר להטיל עליו חיוב כיון שלא הוא זה שהזיק ורמת האשמה שלו פחותה בשל כך, אך אם דנים על האיסור לכתחילה - ניתן לומר שלא ייתכן שיעשה אדם פעולה שפוגעת בחברו לכתחילה.⁹

כך עולה גם מהגמרא בבבא בתרא (כב, א) שם מדובר על אדם שהעמיד סולם על כותל, ובפשטות הוא לא הציב את הסולם כדי להזיק לחברו, ולכן הגמרא שואלת שהרי זו גרמא ולמה צריך להרחיק. כלומר יש כאן שיתוף של כח נוסף שהוא לא מעוניין בו כי לא כיון לכך, ולפי תפיסתו של רבינא הוא פטור. בכל זאת מהאיסור של המשנה מסיקה הגמרא שאף שבגרמא שכזו פטור בכל זאת אסור לכתחילה. מעתה יוצא לפי דעת רבינא בדף כ"ו וסתמא דגמרא בדף כ"ב, שכאשר יש כח חיצוני שהאדם לא מכוון אליו הוא לא מתחייב על תוצאות מעשיו, אבל אעפ"כ אסור לו לעשות זאת לכתחילה.

לפי ניתוח זה של מכלול סוגיות התלמוד וההגדרה העולה מהן נראה לבאר את שיטת הש"ך בהבנת דעת הרמב"ם, שגרמא בנוזיקין חייב וגרמא וגרמי חד הם. הרמב"ם פסק כמסקנה העולה באופן ברור מדברי רבינא בדף כ"ו וסתמא דגמרא בדף כ"ב. ממילא בהלכות שכנים הוא כתב שאסור להזיק בגלל הגמ' בדף כ"ב, אך פטור בגלל דעת רבינא, ובהלכות נזקי ממון הוא פסק כדעת רבינא בבבא בתרא כ"ו.

העיקרון של רבינא בגדר גרמא הוא שאם אדם מעוניין בשיתוף הכח אחר המעורב אזי הוא חלק ממנו ומיוחס אליו, אך אם אינו מעוניין בו אין הפעולה מוגדרת כמעשה שלו. הוא עסוק בניפוץ כותנה ואי אפשר להגדיר אותו כמפיץ רקתא כמו שאפשר להגדיר את המלבה אש עם רוח כ"יוצר אש".

9 ראה בחידושי היד רמ"ה במקום שחילק באופן אחר אך לאור הביאור המוצע בשיטת הרמב"ם נראה שכך ניתן לפרש את הגמרא.

לכן פסק הרמב"ם שהמלבה עם הרוח חייב בכל אופן, כדעת רבינא, שלדעתו אם ניחא ליה חייב והרי בליבוי ניחא ליה ברוח, שהרי מטרתו ורצונו ללבות והרוח מסייעת לו במטרה זו. ולכן פסק הרמב"ם שברקתא פטור, כדעת רבינא, אבל אסור, כסתמא דגרמא בדף כ"ב.

לסיכומם של דברים עד כה עולה שהגרמא בבבא קמא מחלקת חילוק שהרמב"ם השמיט, ובביאור החילוק חידש הש"ך שלרמב"ם כלל אין פטור של גרמא. על דברי הש"ך יש להעיר מניין זאת לרמב"ם, והתשובה היא שמיזוג מכלול סוגיות התלמוד בגדר גרמא מוביל בדיוק נמרץ לשיטתו של הרמב"ם. סתמא דגרמא בבבא בתרא כ"ב יחד עם שיטת רבינא בבבא בתרא כ"ו, על רקע השוואתה לארבעת השיטות בבבא קמא ס', מולידים יחדיו את שיטת הרמב"ם והגדרתו בסוגיה.

ה. ביאור שאר פסקי הרמב"ם

נראה שלפי דרכו של הרמב"ם יש ליישב קושיה שהתקשו בה כמה אחרונים. ראינו לעיל שבגרמא בבבא קמא נאמר שגרמא אסורה בשבת מטעם מלאכת מחשבת, אך יש להבין איך הדברים מתיישבים עם הגמרא בשבת (קכ, א-ב) שם התיירו גרם כיבוי אף כשהוא מעוניין בכך ולכאורה מתקיים התנאי של מלאכת מחשבת?. האבני נזר (סי' שפח) והאמרי בינה (שבת סי' כז) יישבו זאת לפי דברי הרא"ש (בבא קמא ו, יא), כשביאר את המושג "מלאכת מחשבת" הנאמר בגמרא:

מלאכת מחשבת אסרה תורה אף על פי דלא הוי אלא גרמא בעלמא בהכי חייבה תורה כיון דמלאכה זו עיקר עשייתה ע"י רוח אבל הכא גרמא בעלמא וגרמא בנויקין פטור.

מבואר מדבריו שרק בזורה אנו אומרים שכך מתחייב, כי 'מלאכה זו עיקר עשייתה על ידי רוח'. וממילא לא קשה מהגרמא בשבת.

ונראה לומר, שלפי דרכו של הרמב"ם מעיקרא לא קשיא, כי רק כאשר הכח הנוסף מתחבר למעשיו ופועל יחד איתם, אנו אומרים שכך פעולתו והוא מוגדר כעושה הפעולה, ולכן במלבה עם רוח הוא המלבה והרוח מסייעת לו ומשום כך סובר רב אשי שחייב, ולרבינא גם בנוק חייב בכה"ג, אבל בכיבוי האש שמפקיעה את החביות ומוציאה את המים אינה מתחברת למעשיו ולכן אי אפשר להגדיר אותו כעושה את פעולת הכיבוי.

ונראה לבאר, שהרמב"ם צועד בזה בעקבות רבו רבנו חננאל, כדרכו. הגמרא בשבת (קכ, ב) אומרת:

אמר רב יהודה: פותח אדם דלת כנגד מדורה בשבת. לייט עלה אביי. במאי עסקינן? אילימא ברוח מצויה - מאי טעמיה דמאן דאסר? אי ברוח שאינה מצויה - מאי טעמא דמאן דשרי? - לעולם ברוח מצויה, מר סבר: גזרינן, ומר סבר: לא גזרינן.

וציין שם רבנו חננאל לגמרא בבבא קמא:

אמר רב יהודה אמר שמואל פותח אדם דלת כנגד המדורה בשבת ואינו חושש. ואף על פי שהרוח מלבה את האש לייט עלה אביי דחשיב ליה כמבעיר את האש ואי רוח שאינה מצויה היא והוא שמניף ומושבה לא פליגי דאסיר. כי פליגי ברוח מצויה. (רב) [אביי] סבר גזרינן ברוח מצויה אטו רוח שאינה מצויה. ומר סבר לא גזרינן והלכתא כאביי וקאמרינן בגמרא דהכונס צאן לדיר בנויקין המלבה ואין בליבויו כדי ללבותה פטור. ואקשינן אמאי פטור. ליהוי כי זורה ורוח מסייעתו. ואמרינן בה כמה טעמי. סימן ברו"ש. אמר אביי כגון שליבה מצד זה וליתבה הרוח מצד אחר רבא אמר כגון שליבה ברוח מצויה וליבתו הרוח שאינה מצויה. רב זירא אמר דצמדא צמידי. רב אשי אמר היכא אמרינן זורה ורוח מסייעתו לענין שבת דמלאכת מחשבת אסרה תורה. אבל הכא גרמא בעלמא היא וגרמא בנוקין פטור. ש"מ דכיון דמשוי אורחא אפי' לרוח מצויה ללבות ומחשב לכן אסור בשבת דהיינו מלאכת מחשבת.

מבואר מדברי הר"ח שזהו לא דין מיוחד בזורה, הן מכך שהביא זאת על הבערה והן מכך שסיים בלשונו "דכיון דמשוי אורחא... ומחשב לכן... לכן אסור בשבת" ומשמע שזהו דין כללי בכל מלאכות שבת. ונראה שבדרכו צועד הרמב"ם.

כן אפשר לתרץ מה שתמה האבני נזר (סי' שצט) על המבואר בשבת (יז, ב), שכאשר אדם הניח מצודה בלבד הוא כבר חייב משום צידה. על כך יש לתמוה, שהרי יש כאן כוח אחר מעורב - הבהמה היא זו שנכנסה למצודה. מתוך קושיה זו חידש האבנ"ז שבהנחת מצודה החיה הוי כ"ניצוד ועומד". מלשונו משמע שאף אם יסיר את המצודה האדם יתחייב, שהרי הוא מחלק בין סיר שהאדם מוריד מן האש לפני גמר בישולו לבין מצודה שהוי ניצוד ועומד, וזה בוודאי חידוש מופלג לומר שאדם שהניח מצודה ולא נכנסה לשם שום חיה והוא הסיר את המצודה יתחייב חטאת. לפי שיטת הרמב"ם ניתן לומר שלא קשה כלל כי בהנחת מצודה אין כח אחר מעורב במעשה האדם וציר הזמן אינו גורם היתר ולכן חייב, ואף שהבהמה מגיעה למצודה מכל מקום כאשר זו דרך המלאכה שבעל החיים הניצוד מגיע למצודה, למלכות, אין היתר של גרמא, כמבואר בגמרא בב"ק ס' לגבי זורה שאף שהרוח מסייעת בזרייה מכל מקום כיון שמלאכת מחשבת

אסרה תורה וכך דרך הזרייה ביום חול ונעשית מחשבתו לכן חייב אף כשהרוח מסייעת. אם נאמר שהבנה זו של דרך בעלי המלאכה גם הרמב"ם יכול לקבל.

נבאר את הדברים. לפי הרא"ש תמיד יש גרמא אא"כ זו דרך המלאכה. לפי הרמב"ם גרמא היא רק כאשר יש כח אחר מעורב בו. אך מסתבר שגם הרמב"ם מודה לעיקרון של הרא"ש שבדבר שהוא דרך המלאכה אז גם כשיש כח אחר מעורב אין היתר של גרמא, כי אם זו דרך המלאכה אז הפעולה מיוחסת אליו וכל היתר של גרמא לפי הרמב"ם הוא לא מצד הזמן אלא מצד שהפעולה לא מיוחסת אליו.

כך נראה גם מדברי הרמב"ם בהלכות חובל ומזיק (ו, ז):

כל הגורם להזיק ממון חבירו חייב לשלם נזק שלם מן היפה שבנכסיו כשאר המזיקין, אף על פי שאינו הוא המזיק זה הנזק עצמו באחרונה הואיל והוא הגורם הראשון חייב. כיצד, הזורק כלי שלו מראש הגג על גבי כרים וכסתות ובא אחר וקדם וסלק את הכרים מעל הארץ ונחבט הכלי בארץ ונשבר חייב נזק שלם כאילו שברו בידו, שסלוק הכרים והכסתות גרם לו שישבר, וכן כל כיוצא בזה.

והשיג הראב"ד:

א"א הרב פסק כן משום דדיינינן דינא דגרמי ואין הכל מודין לו לפי שלא עשה בכלי שום מעשה.

הראב"ד מתנסח שבמקרה דנן האדם "לא עשה בכלי שום מעשה", ונראה שלשיטתו זה הוא תנאי הכרחי לחיוב. אך נראה שהרמב"ם סבור שאין צריך לעשות מעשה בכלי. גם בליבו רוח לא נעשה מעשה בכלי. גם בגץ שעף מתחת לפטיש ויוצא ושוורף בגד הוא לא עשה מעשה בבגד ובכל זאת הוא חייב כי הוא הגורם. הוא עשה פעולה כשזו כוונתו ומטרתו ולכן גם אם יש שיתוף של כח אחר מעורב הוא חייב כי זו מטרתו. ממילא ברור לרמב"ם שהמסלק חייב אף שלא עשה בכלי כי הנזק נוצר בגללו וניחא ליה בזה שהרי זה מה שבא לעשות, ובוודאי לא מדבר הרמב"ם באדם שבדרך הילוכו הזיז בטעות את הכרים.

הדברים עולים במקום נוסף בדברי הרמב"ם. בהלכה ח' כותב הרמב"ם:

הזורק כלי של חבירו מראש הגג על גבי כרים וכסתות של בעל הכלי וקדם בעל הכלי והסיר הכרים הזורק חייב שזריקתו היא הגורם הראשון לשבירת הכלי, ואם קדם אחר וסלקן שניהן חייבין הזורק והמסלק ששניהם גרמו לאבד ממנו של זה.

והשיג הראב"ד:

א"א לא ראיתי שיבוש כזה והזורק לעולם פטור דפסיקי גיריה והמסלק אם הוא כדברי הרב חייב ואם כדברי אחרים פטור כדכתיבנא.

ונראה, שגם שאלות אלו מיושבות היטב לפי דרכנו, וכמו כן יש לבאר לפי זה את כל פסקי הרמב"ם בגדרי גרמא בנויקין. כיון שהאדם זרק כדי לשבור את הכלי, גם אם לא הוא עשה לבדו את הנזק אלא ע"י המסלק - הוא חייב, כי הוא הגורם של הפעולה והוא מעוניין בזה, לכן גם אם הנזק לא נעשה על ידו בלבד הוא חייב כמו בליבוי רוח וגן.

בהלכות ט' - י' כתב הרמב"ם:

וכן השורף שטרותיו של חברו חייב לשלם כל החוב שהיה בשטר, שאע"פ שאין גוף השטר ממון הרי גרם לאבד הממון... וכן ראובן שהיה נושה בשמעון ומכר השטר ללוי וחזר אחר שמכרו ומחלו לשמעון, הרי נפטר שמעון כמו שיתבאר במקומו ונתחייב ראובן לשלם ללוי כל מה שבשטר, שהרי גרם לו לאבד השטר והרי הוא כמי ששרפו, וכן אם מחלו יורש ראובן משלם המוחל מן היפה שבנכסיו.

במקרים הללו האדם עשה לבדו את הנזק. גם אם זה לא גוף הדבר אין זה משנה לרמב"ם, כי בסופו של דבר זה הוא שעשה לבדו, ורק כשיש כח נוסף זו גרמא וגם בכח נוסף אם כיוון לכך חייב.

בהלכה י"א כתב הרמב"ם:

וכן העושה עבדו אפותיקי וחזר ושחררו חייב המשחרר לשלם לבעל החוב שהרי הפקיע שעבודו וגרם לאבד ממנו, וכופין את בעל החוב גם הוא לשחרר העבד כדי שלא יפגע בו ויאמר לו עבדי אתה. וכן הדוחף מטבע חברו ונתגלגל וירד לים חייב לשלם, וכן הצורם און הפרה חייב לשלם שהרי גרם לפחות דמיה, וכן המרקע דינרי חברו והעביר צורתן חייב לשלם משום גורם, וכן כל כיוצא באלו הדברים.

והשיג הראב"ד:

א"א הרב אינו פוסק כן... ולא דמי לשורף שטר חברו דהתם בחבריה קא עביד מעשה אבל הכא אמר בדנפשי קא עבידנא.

גם כאן לראב"ד תלוי היכן הוא עשה, אך לרמב"ם אין זה משנה כלל, כי המעשה שהוא עשה זה מעשה של נזק ולכן המעשה מיוחס אליו, כי יש כאן עירוב של כח חיצוני שזה הגדר של גרמא. כלומר, הראב"ד בוחן את התוצאה. תוצאת הנזק היא שאין לו עבד. מעשה האדם לא יצר נזק ישיר, אלא רק מנע יכולת השתעבדות בעבד. אבל הרמב"ם לא בוחן את התוצאה אלא את מעשה האדם. האדם פעל, עשה מעשה של שחרור. המעשה הזה באופן ישיר גרם לנזק לחברו, ולכן הרמב"ם מחייב. אצל הרמב"ם הדגש הוא האם את המעשה האסור ניתן לייחס לאדם, אך לראב"ד השאלה היא האם ההפסד הכספי נגרם לניזק באופן ישיר ממעשי המזיק או באופן עקיף. כעין הסרת מונע.

בהלכות נזקי ממון פי"ד ה"ה כתב הרמב"ם:

השולח את הבעירה ביד חרש שוטה וקטן פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, במה דברים אמורים שמסר להן גחלת וליבוה שדרך הגחלת להכבות מאיליה קודם שתעבור ותדליק, אבל אם מסר להן שלהבת חייב שהרי מעשיו גרמו.

גם כאן אם מסר שלהבת הוא עשה את הכל למרות שבוודאי עבר זמן, ואם נאמר שגרמא בנויקין זה כמו גרמא של כח שני (כפי שיטת רש"י בסנהדרין ע"ז שראינו לעיל שמבאר שהכל תלוי בציר הזמן) או בוודאי שעבר זמן מאז שנתן להם, אלא ודאי שכיון שרק הוא לבדו יצר את הנזק חייב ורק כשמסר גחלת וליבה כיון שהם ליבו לכן הוא פטור. ומה שכתב הרמב"ם שהגחלת עומדת להיכבות כוונתו שמה שהוא מסר אין עליו שם מזיק כי ללא ליבוי נוסף של החש"ו הגחלת הייתה נכבית. הוא לא נתן להם חפצא של מזיק. הם יצרו את המזיק לכן הנזק לא מיוחס אליו והוא פטור. ונראה שמכאן סמך נוסף לרמב"ם כי כך מבואר בגמרא.

ושם בהי"ד כתב הרמב"ם:

הכופף קמתו של חברו לפני האש עד שתדלק אם אין האש מגעת לה אלא ברוח שאינה מצויה פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, והטומן קמתו של חברו בעפר או בתבן ועברה האש ואכלה אותה הרי זה הטומן פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים מפני שהמדליק את האש פטור על הטומן.

גם כאן הוא לא עשה את הנזק לבדו אלא רק כפף את הקמה, ובכל זאת הוא חייב ברוח מצויה. כך גם כשטמן את קמתו של חברו בעפר הנזק נוצר מפטור חיצוני של טמון באש והפטור יצר את הנזק ולא מעשיו לבדם.

בהלכות נזקי ממון (ד, ב) כתב הרמב"ם:

הפורץ גדר לפני בהמת חברו ויצאת והזיקה, אם היה גדר חזק ובריא חייב, ואם היה כותל רעוע פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, וכן הנותן סם המות לפני בהמת חברו פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים.

והשיג הראב"ד:

א"א זה שאמר חייב לא ידענו מהו אם על הכותל אמר למה ליה למימר ויצתה והזיקה ואם על הנזק אמר אינו כן אלא אם כן הכישוה והדריכוה לנזק.

כפי שציין הראב"ד, נראה שהרמב"ם מחייב על הנזק שהבהמה עשתה, ולא על נזק הכותל. נראה שבמקרה זה חייב כי הוא זה שעשה את פעולת הנזק ואין כאן שיתוף של כח אחר. אם הכותל רעוע אז גם לפניו היה חלק מהנזק, ואם נתן סם המוות כיון שהיה לה לא לאכול ואכילתה גרמה את הנזק נמצא שיש כח אחר מעורב בו וזה גרמא שפטור.

נבאר את הדברים. ראינו לעיל את המקרה בו אדם שם סולם, ובעקבות זאת הנמייה קפצה והזיקה, כאשר במקרה זה האדם פטור. במקרה זה האדם לא עשה מעשה בידי אלא רק איפשר את האפשרות להזיק, ולכן הוא פטור. לעומת זאת, במקרה דנן, התורה הטילה על האדם לשמור על בהמתו או על בהמה שהוא הפך אותה לחפצא של מזיק, וכן הוא חייב על מעשיו.

ולפי כל זה תאיר ותובהר לנו תשובת הרמב"ם (סי' תלב) שהשיב לחכמי לונל ומתוכה מתבאר דעת הרמב"ם שגדר גרמא תלוי בכוונה:

(לחכמי לונל). שאלה בספר נזיקין פרק ד' הפורץ גדר לפני בהמת חברו ויצאתה והזיקה אם היה גדר חזק ובריא חייב. ילמדנו רבינו אם על הכותל אמר למה ליה למימר יצאתה והזיקה. ואם על הנזק אמר הא אמרינן בגמרא שאין הלסטים חייבין אלא אם כן הכישוה והדריכוה למקום הנזק יורינו מורנו ושכרו כפול מ"ה. תשובה על הנזק אמרתי ולא על הכותל וכך על הנזק אמרו חכמים ולא על הכותל שאילו היו דברי רבי יהושע בן לוי על הכותל כמו שעלה על לב כל מי שראיתי פירושו לא היה אומר הפורץ גדר לפני בהמת חברו אלא הפורץ גדר חברו מה ענין בהמה הכא ועוד שהביא התלמוד דברים אלו על משנה דהכונס צאן לדיר ועוד זה שהעמיד התלמוד דברי רבי יהושע שאמר הפורץ גדר לפני בהמת חברו פטור בדיני אדם וחייב בדיני שמים בכותל רעוע אם על הכותל אמר וכי פורץ גדר רעוע למה פטור בדיני אדם וכי יעלה על לב אדם בעולם שהשובר כלי שלם חייב והשובר כלי רעוע פטור אלא כך הדין השובר כלי שלם וחזק משלם דמי כלי שלם והשובר כלי רעוע אינו משלם [אלא] כלי רעוע. כך הסותר כותל חברו אם אכותל בעלמא קאי משלם דמי הכותל שהפסיד בין שלם בין רעוע חייב בדיני אדם. וא"ת כותל זה הרעוע עומד לסתירה הוא ומצוה קא עביד אמאי חייב בדיני שמים אלא ודאי כל המפרש כך נשתבש ואין הדברים אמורים אלא לענין הבהמה שיצאה מפרצה והזיקה אם היה הגדר חזק ובריא הפורץ חייב בנזיקה בדיני אדם ואם היה הכותל רעוע שאינה משתמרת הפורץ פטור מדיני אדם על זה הנזק שהזיקה הבהמה וחייב בדיני שמים שהרי גרם לבעלים לשלם הואיל והכותל רעוע כמו שביארנו שאפילו חתרוה או פרצוה לסטים בעל הצאן חייב ואם לא פרץ אפשר היה שלא תצא ולא תזיק ומפני זה חייב בדיני שמים. וזה שהקשיתם על דבר זה מן הליסטים שפרצו מחיצת הדיר בכריאה שאין חייבין בנזיקה עד שיוציאוה אבל אם יצתה מעצמה פטורין ודאי קושיא היא זאת ושמא זאת הקושיא שבשה המפרש עד שהעמיד דבר זה בכותל עצמו. וזהו פירוקה הפרש גדול יש בין ליסטים שפירצוה הדיר ובין חברו שפרץ לפני בהמתו שהליסטים כוונתם לגנוב הבהמה לפיכך כל זמן שלא הוציאוה מרשות בעלים לא נתחייבו ולא נעשית ברשותם ובעת שיוציאוה נעשית ברשותם ונתחייב בנזיקה אבל אם הניחוה שם

הרי לא עשו הנזק שנתכוונו לו שהוא הגניבה ולפיכך פטורין אבל הפורץ גדר לפני בהמת חבירו אין כוונתו לגנוב ולא נתכוון אלא שתצא הבהמה ותזיק ויתחייבו הבעלים בנזקה ולפיכך הוא חייב באותו נזק כדין כל מזיק וזהו הפרש בין לסטים ובין פורץ בהמת חבירו והרי כל הדברים נכונין ויוצאין על עיקרי הדינין וכלם נתנו מרועה אחד.

וראה במאירי (בבא קמא נו, א) שכתב:

שכבר ידעת שהרבה מפרשים טרחו ליישב מה הפרש בין דינא דגרמי שהוא חייב ובין גרמא בנזקים שהוא פטור עד שפרשו שכל שכונתו להזיק ושעל ידו לבד נעשה ההזק הוא דינא דגרמי כגון שורף שטרותיו של חברו ומוחל שטר חוב אחר שמכרו וכל שאין כונתו להזיק או שכונתו להזיק אלא שיש מסייע לאותו הנזק הוא גרמא בניזקין ופטור כגון מה שאמרו בפרק לא יחפור ב"ב כ"ב ב' מרחיקין את הסלם מן השוכן ארבע אמות כדי שלא תקפוץ הנמייה ואם לא הרחיק את הסלם אין כונתו להזיק וכן משסה כלבו של חברו בחברו שאע"פ שכונתו להזיק כח אחר מעורב בו, וכן אתה מפרש את כלם על פי כלל זה ואף בזה אנו אומרים לדעת גדולי המחברים שגרמא זו הואיל וכונתו להזיק ושעל ידו לבד הנזק בא הרי הוא בכלל דינא דגרמי וחייב על הנזק וכותל רעוע הרי פשע חברו וגרמא עם פשיעת חברו פטור.

נמצא ששורש דברינו שגרמא לדעת הרמב"ם היינו שכח אחר מעורב בו מבואר בדברי אחד מהראשונים המובהקים שמהם ניתן ללמוד על שיטת הרמב"ם.

אמנם המאירי מבאר שצריך שני תנאים כדי להתחייב, גם כוונה וגם שעל ידו לבד בא הנזק. אך לענ"ד קשה על כך מהמלבה עם הרוח שחייב הרמב"ם בכל גווני על אף ששם לא על ידו לבד בא הנזק, ובהכרח צ"ל שאם המסייע הוא כוח טבעי כמו רוח שהאדם משתמש בה ורגיל להשתמש בה אז חייב כשיש כוונה גם ללא בלעדיות.

ואמנם הפורץ חייב כי לעניין נזק הבעלים מוגדר כמי שאחראי, אך הסיבה להטיל עליו את האחריות היא כי הוא לבדו פעל ואין שיתוף של גורם נוסף. ממילא הדברים מיוחסים אליו וגרמא מוגדרת כסיטואציה שבה אין הדברים מיוחסים אליו.

אמנם קשה, לפי מה שביארנו בדעת רבינא, שכמותו פסק הרמב"ם, אם ניחא לו בזה חייב גם על כח אחר ואם כן יש לחייב גם על שבירת הכותל הרעוע ועל נתינת סם המוות!

ונראה לומר, שבכותל אמנם הוא מעוניין בזה אבל גם בלעדיו כבר ישנו נזק ברמה מסוימת. הבהמה יכולה להפיל זאת או שייפול מעצמו ובלאו הכי בהכרח שזהו החילוק בין בריא לרעוע. ובסם המוות יש לומר, שרק כח מכוחות הטבע מצטרף למעשה האדם

ומיוחס אליו כי לטבע אין בחירה והוא קיים ועומד לרשות האדם. אבל כאשר לבהמה יש בחירה האם לאכול (כלשון הגמרא: "הוה לה שלא תאכל"), אין זה דומה לכוח טבעי שמיוחס ומתחבר לאדם. ונראה שזו כוונת התוספות שם שכתבו ד"היינו טעמא כיון שבמתכוין מביא עליו דבר שמזיקו אינו ראוי זה להתחייב בכך", וכך חילק הרמב"ן בקונטרס דינא דגרמי. ונראה הכוונה שהיא הביאה על עצמה את הנזק ולכן אין זה דומה לכח טבעי שמיוחס ומחובר לאדם.

וכן בהלכות נזקי ממון (ב, יט) כתב הרמב"ם:

המשסה כלבו של חברו באחר פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים, ובעל הכלב חייב חצי נזק, שכיון שהוא יודע שאם שסה את כלבו להזיק נושך לא היה לו להניחו, ואם שסהו בעצמו בעל הכלב פטור שכל המשנה ובא אחר ושינה בו פטור.

גם כאן פטור כי לא כח טבעי עשה זאת אלא הכלב מעצמו נשך ולכן אין זו פעולה שלו.

לפי זה מובנים דברי המג"א (שכח, נג) שכתב שהנחת עלוקה המוצצת דם הוי איסור תורה ולא דמי לכלב, כי בכלב אין וודאות שיישך ולכן זה לא מוגדר שהאדם עושה, כי כל פעם שיש כח אחר שאינו כפוף לחלוטין למרות האדם ואינו מחובר אליו הרי זו גרמא, אבל בעלוקה כיון שהדבר ודאי הוי כמו רוח שהוא מלבה או גץ עם הפטיש.

יש לשים לב שבכל המקרים הללו הרמב"ם מוסיף תוספת שלא הוסיף בכל המקרים האחרים, והיא שחייב בדיני שמיים. לא רק שאסור לו לכתחילה כמו בבבא בתרא כ"ב אלא שאף חייב בדיני שמיים. והטעם לכך נראה שהרי זה דומה מאד לשימוש בכוחות הטבע שניחא לו בהם שזהו העיקרון של רבינא שבעקבותיו צועד הרמב"ם כל הדרך. אלא שיש הבדל שכאן הבהמה או הכלב או האדם עשו את הנזק מעצמם ולכן אי אפשר לחייבו בדיני אדם. אבל כיון שהוא עשה מעשה בכוונה להזיק ורק יש לו פטור חיצוני שמציל אותו, לכן הוא חייב בדיני שמיים. יש לציין שחייב בדיני שמיים במערכת של ההלכה הוא חיוב גמור כיוון שההלכה פונה למי שמציית לדבר ה' ומקיים את דיני חושן משפט כמו שהוא מקיים הלכות תפילין ובשר בחלב, ולכן חיוב בדיני שמיים הוא בהחלט מספק למקרים החריגים והיחידים הללו שבהם ההיתר של גרמא יוצר תוצאה לא הוגנת.

ו. דיין שטעה בדין לפי שיטת הרמב"ם

נראה שזהו גם מקורו של הרמב"ם למה שכתב בהלכות סנהדרין (ו, א-ד):

כל דיין שדן דיני ממונות וטעה... הואיל והוא מומחה חוזר הדין, ואם אי אפשר להחזיר פטור מלשלם... אבל מי שאינו מומחה ולא קבלו אותו בעלי דינין אף על פי שנטל רשות הרי זה בכלל בעלי זרוע ואינו בכלל הדיינים, לפיכך אין דיניו דין

בין טעה בין לא טעה וכל אחד מבעלי דינים אם רצה חוזר ודן בפני בית דין, ואם טעה ונשא ונתן ביד חייב לשלם מביתו וחוזר ולוקח מבעל דין זה שנתן לו שלא כהלכה, ואם אין לו להחזיר או שטמא או שהאכיל דבר המותר לכלבים ישלם כדין כל גורם להזיק שזה מתכוין להזיק הוא.

מבואר מדברי הרמב"ם שדיין רשלין, שלא אמור לדון, מוגדר כמתכוון להזיק וחייב לשלם. וצריך להבין, מניין למד הרמב"ם לחלק בין מתכוון להזיק ללא מתכוון להזיק? ועוד, שהרא"ש בבבא קמא (ו, יא) שסובר שגרמא פטור לחלוטין ופטר בליבוי הרוח, בכל זאת מחייב (סנהדרין ד, ה) דיין גם כשלא נשא ונתן ביד מטעם גרמי, ואילו הרמב"ם שמחמיר בגרמא יותר מהרא"ש, עד כדי שהש"ך והגר"א מבינים שפסק שכל גרמא חייב, בכל זאת פוטר דיין שלא נשא ונתן ביד. הלא דבר הוא!

ונראה לומר בפשטות, שיסוד הבנת הרמב"ם בגרמא היא שצריך להגדיר את מעשה האדם; אם הוא עשה מעשה של נזק שראוי לחייב עליו, הוא חייב גם אם היה ניתוק של ציר הזמן או עירוב של כח חיצוני. לכן אם יש עירוב של כח לא טבעי מבחינת הרמב"ם האדם לא עשה את המעשה לבדו והוא לא אשם כ"כ בדבר הזה ולכן אינו חייב. אם יש עירוב של כח טבעי שהאדם לא מעוניין בו אז אין הכח הטבעי מיוחס אליו. אך אם למשל אדם מנצל את כוחות הטבע ופועל יחד אתם הרי הם נחשבים כמעשיו, או שיש תערובת של אדם אחר כגון המאכיל את הטהרות שהדיין פסק עליהם, ואין הוא יכול להסיר את אחריותו ממה שקרה. זהו העיקרון שקבע רבינא בבבא בתרא כ"ו.

ממילא יוצא, שהיות והדיין אינו עושה פעולה של נזק אי אפשר לחייב אותו אלא אם עשה מעשה בידיים. אין זה נכון לחייבו בגלל שהנזק לבעל הדין הוא ישיר, למרות שבגדרי גרמי זהו מעשה ישיר שאף הרא"ש מחייב עליו, מכיון שהמעשה הוא לא "מעשה של נזק". רק כאשר יש רשלנות שמוגדרת אצל הרמב"ם כמתכוון להזיק, חייב אף כשלא נשא ונתן ביד. הדיין עסוק ב"לדון", לא ב"להזיק". הוא דומה למי שמנפץ כותנה ולא ניחא לו שתלך הרקתא, שאז אין לחייבו. בשניהם הפעולה שלו אינה פעולה של נזק והמדד לכך הוא מהי כוונתו ומהו רצונו. לכן מה שקובע את חיובי הדיין לדעת הרמב"ם הוא השאלה האם התכוון להזיק.

ממילא מובן מקורו של הרמב"ם ומובן מדוע כאן מתהפכת המחלוקת בינו לבין הרא"ש, כי הרא"ש דן בשירות הפעולה שאם זהו מעשה ישיר ללא הפרעות, כמו הפסק של זמן או חוסר ודאות לנזק, אז חייב בכל אופן גם אם לא עושה פעולת נזק, ולכן הרא"ש מחייב דיין שלא נשא ונתן ביד אך פוטר מלבה שהרוח ליבתה עמו. אך הרמב"ם דן באחריות האדם ובייחוס המעשה אליו ולכן דיין שעסוק בדבר היתר ועסוק בדין ואין עליו שם מזיק.

וכמו כן נראה לענ"ד, שאם על ידו לבד בא הנזק חייב אף ללא כוונה אא"כ אין הוא מוגדר כמזיק כמו בדיין. והיינו טעמא כי אין לנו מקור בתלמוד לפטור אדם שעשה מעשה לבדו שאין זה גרמא כלל כאשר לא התכוון להזיק. כוונה להזיק נצרכת כאשר פעולתו מוגדרת כגרמא ואז הכוונה מייחס אליו גם מעשה שהוא לא עשה לבדו. אך לחדש שגם מעשה שהוא עשה לבדו ואין הוא גרמא יהיה פטור אם לא התכוון לכך אין מקור בתלמוד, והרי בלאו הכי חילוקו של הרמב"ם בין התכוון ללא התכוון אין לו מקור ברור והמקור היחיד שמצאנו הוא דברי רבינא ושם מדובר על כח אחר מעורב בו ולא על פעולה בלעדית שלו ולכן לא נראה לפטור מי שעושה פעולה בלעדית ללא כוונה ונמצא שגרמא הוא רק בפעולה עם כח אחר וללא כוונה.¹⁰

10 מעתה אפשר להתקדם שלב נוסף ולומר, שגם אם אדם לא הזיק בכוונה, אם סמכו עליו הוא התרשל הוא חייב גם בפעולה שבהגדרה מוגדרת כגרמא. אם גרמא זהו דין שמעשה עם הפסקה או מעשה לא ישיר אינו מוגדר כמעשה שמחייב אותו אז העובדה שסמכו עליו איננה מגדירה זאת כמעשה שלו. אך אם במעשה בלעדי שלו הוא חייב בכל אופן ואין על כך פטור של גרמא ורק כאשר ישנו שיתוף של כח נוסף וגם כשיש שיתוף של כח נוסף אם הוא טבעי וניחא לו בזה הוא חייב, נמצא שהגדרה של גרמא היא מה מיוחס לאדם. פעולה בלעדית שלו מיוחסת אליו. זו פעולה שהוא מספיק אשם בה כדי לחייבו. פעולה שאיננה שלו באופן בלעדי אינה מיוחסת אליו באופן מובהק ולכן רק הכוונה שלו והמודעות שלו מייחסים את הכוונה אליו. הבסיס הוא להגדיר פעולת מזיק. פעולה שעליה אפשר לתבוע מהאדם לתת דין וחשבון. אם הוא לא עשה זאת לבד ולא נוח לו בהתערבות החיצונית אין כאן מספיק אשמה כדי לחייב. בתפיסת התורה אין די בתוצאה של נזק כי צריך גם אשמה מכיוון שנקודת המוצא של משפט התורה מתחילה מחובתו של האדם כלפי בוראו. האדם צריך לציית לבוראו ומתוך כך הוא פועל כשורה בהתנהלותו החברתית. לכן המוקד הוא על פעולת האדם ורמת האשמה שלו. לכן נראה שלדעת הרמב"ם כל מקום שסמך עליו חייב אף בגרמא כי כמו שניחא ליה בכך מייחס את התוצאה אליו כך העובדה שהוא סמך עליו מייחסת את התוצאה אליו. כאשר סמכו עליו הוא חייב מדין נזק. ונראה להביא לכך מקור מדברי הגמרא בב"ק (ק, א): "ריש לקיש אחוי ליה דינרא לרבי אלעזר, אמר מעליא הוא, אמר ליה חזי דעלך קא סמכינא. א"ל כי סמכת עלי מאי למימרא דאי משתכח בישא בעינא לאיחלופי לך, והא את הוא דאמרת רבי מאיר הוא דדאין דינא דגרמי, מאי לאו ר' מאיר ולא סבירא לן כוותיה א"ל לא ר' מאיר וסבירא לן כוותיה". מבואר שמדינא דגרמי חייב השולחני אם טעה, אך דווקא אם סמך עליו. אם לא סמך עליו אז השולחני לא יצר פעולת נזק. הנזק נוצר בגלל שהמוכר שבא לשאול אותו קיבל כסף לא תקין תמורת החפץ שלו ובכך הפסיד את החפץ. אי אפשר להגדיר את השולחני כמזיק על החפץ שנאבד מהמוכר. אבל כאשר הוא סמך עליו והבהיר לו שהוא סמך עליו העובדה הזו הופכת את הפעולה שלו לפעולה של נזק שניתן לחייב עליה מדינא דגרמי. ונראה שהדברים מבוארים בדברי רבנו החתם סופר בחו"מ סימן ק"מ, הוב"ד בפת"ש סימן נ"ה ס"א, שכתב: "האמת יורה דרכו דלא נאמרו דיני גרמי וגרמא אלא באינש דעלמא המזיק חבירו, אבל מי שבא לידו בתורת שמירה או שליחות חייב אפילו

ז. האם ציר הזמן מוגדר כגרמא בהלכות שבת

על האמור לעיל יש להוסיף, שלפי חלוקה זו של כח אחר מעורב מיושבת שאלת הראשונים מה בין הסוגיה בדף ק"כ במסכת שבת לסוגיה בדף מ"ז שם. בגמרא בדף מ"ז נאמר:

לא יתן לתוכו מים מפני שהוא מכבה. לימא תנן סתמא כרבי יוסי, דאמר: גורם לכיבוי - אסור! - ותסברא? אימור דאמר רבי יוסי - בשבת, בערב שבת מי אמר? וכי תימא הכא נמי בשבת - והתניא: נותנין כלי תחת הנר לקבל ניצוצות בשבת - ואין צריך לומר בערב שבת, ולא יתן לתוכו מים מפני שהוא מכבה מערב שבת, ואין צריך לומר בשבת! - אלא אמר רב אשי: אפילו תימא רבנן, שאני הכא - מפני שמקרב את כיבוי.

מבואר בגמרא שאסור לתת כלי עם מים לכבות ניצוצות "מפני שמקרב את כיבוי", כלשון רב אשי. מעתה עולה תמיהה גדולה - הרי מפורש בגמרא בדף ק"כ שניתן לכבות

על צד רחוק ונפלא, וכל פשיעות השומרים ועיוות שליחות כד מעיינת בהו אינם אלא גרמא בעלמא ואפ"ה חייב". ונראה שזה גם מקורה של שיטת הרמב"ם בהלכות שכירות (ב, ג) בדין פשיעה בשומרים שחידש הרמב"ם שחייב ותמהו עליו שהרי זו גרמא, ולפי האמור נראה שכיון שהבעלים סמכו על השומר חייב אף בגרמא כי זהו מעשה שלו והוא נושא באחריות למה שקרה, כמו בכל המקרים של בבא קמא צ"ט. וכן בהלכות זכיה ומתנה פ"ו הכ"ד כתב הרמב"ם: "הורו רבותי שאם היה מנהג המדינה שיעשה כל אדם סעודה ויאכיל לריעיו או יחלק מעות לשמשין ולחזנין וכיוצא בהן ועשה כדרך שעושין כל העם וחזרה בה משלמת הכל, שהרי גרמא לו לאבד ממון וכל הגורם לאבד ממון חבירו משלם, והוא שיהיו לו עדים כמה הוציא שאין זה נשבע ונוטל". והשיג הראב"ד: "א"א איני מושה עם רבותיו בזה וזאת הגרמא דומה לזרעוני גנה ולא צמחו שאינו משלם לו (אלא) ההוצאה, וכללו של דבר אבוד ממון שבעל הממון עושה אותו אף על פי שגרם לו זה פטור". והמהרשד"ם (סי' לב) והעין יצחק (סי' סח) תירצו שכיון שסמך עליה לכן חייב, אך העירו מלשון הרמב"ם שכתב שכל הגורם לאבד ממון חברו משלם, ומשמע שזהו מטעם נזק ולא מטעם שסמך עליו. אך נראה, שכוונת הרמב"ם שסיבת החיוב היא שגרם לאבד ממון אלא שאם לא סמך עליה אז אי אפשר לייחס את הנזק אליה. היא לא הגיעה וכתוצאה מזה התגלגל לו הפסד. זו לא פעולה ישירה שלה. זו פעולה שמרוחקת ממנה כמו שפעולה עם כח אחר מעורב מרוחקת מהאדם. לכן צריך שהוא יסמוך עליה ואין צורך לסיכום מפורש אלא העובדה שברור לה שהוא סומך עליה וכן מתנהל העולם וכך הדבר פועל באופן טבעי, לכן היא חייבת על מה שהיא לא עשתה כי היא גרמא לו נזק ועל כל גרימת נזק חייבים לפי הרמב"ם אא"כ יש כח אחר או אין קשר בין המזיק לתוצאה וממילא בארוסה כיון שאין עירוב של כח אחר והיא הנושאת באחריות הישירה למה שקרה לכן היא חייבת על גרמא. העובדה שסמך עליה אינה סיבת חיוב מצד ערבות אלא סיבה לחייב מדין גרמי, בדיוק כמו בבבא קמא צ"ט ובדין פשיעה בשומרים של הרמב"ם.

דליקה על ידי חביות כי זו גרמא ואם כן אינו מובן מהי סיבת ההבדל בין צורות הכיבוי העקיפות, זו שבדף מ"ז האסורה וזו שבדף ק"כ המותרת?

הרשב"א (קכ, ב) כתב שמחמת סתירה זו הרי"ף דחה את הסוגיה בדף מ"ז, והר"ח והתוס' בדף מ"ז חילקו חלוקה על ציר הזמן (יש לדון אם כסימן או כסיבה), שבנר הוי מיד ובחביות אין זה מיד.

ולפי המתבאר יש לחלק עוד, שבחביות כח אחר מעורב ואלו בנתינת כלי עם מי שהוא נותן את המים אין שיתוף של כח אחר אלא פעולתו בנתינת המים היא כל הכיבוי ולכן אין בדף מ"ז את ההיתר של גרמא כי נתינת המים מיוחסת אליו באופן מוחלט.

אמנם, לכאורה אפשר להביא ראיה שגם בשבת ציר הזמן הינו גורם של היתר, מכך שבעירובין (פח, א) מבואר שאם אדם שופך מים לתוך עוקה ומשם הם נשפכים לרה"ר אין בזה איסור תורה אלא גזירת חכמים שגזרו לא לשפוך בתוך ד' אמות שמא הם יצאו לרה"ר, ולכאורה הרי המים יוצאים לרה"ר מכחו ממש ובכל זאת אין כאן איסור תורה. לכאורה משמע מכאן שגם בשבת יש היתר של כח שני הבנוי על ציר הזמן, ובאמת כך הוכיח השש"כ (יב, הע' נג) בשם הגרש"ז.

אך לאחר העיון נראה שאין מכאן ראיה, כי בבית יוסף בסימן שנ"ז הביא דברי רבנו יהונתן מלוניל (עירובין כט, ב) שביאר בתוך דבריו את הטעם שאין כאן איסור תורה וכתב שהמים נחו בעוקה. כלומר, המים אמנם נעו בהתחלה בכוחו, אך המים נחו בעוקה ולאחר מכן העקירה החדשה אינה מוגדרת כחו. מבואר מדברי רבנו יונתן, שלולי הסברא שהמים נחו אלא רק מטעם שעבר זמן מאז שהוא שפך עד שהם יצאו לרה"ר היה כאן איסור תורה. והרי מבואר כמעט להדיא מדברי רבנו יונתן שההיתר שקיים בסנהדרין ובחולין שאם עבר זמן מסוים מהסרת המחיצה עד הפגיעה באדם או בבהמה הרי זה גרמא, היתר זה לא קיים בשבת ולכן הוזקק רבנו יהונתן לומר שההיתר בנוי על כך שהמים נחו. אף אם נאמר שאין היתר של ציר זמן בשבת לכו"ע, מ"מ הגדר של היד רמ"ה שזה לא לאלתר שייך כאן ובכל זאת רבנו יונתן הוזקק לומר שהמים נחו.

ועוד יש לומר, שאין דרך הוצאה בכך להוציא מים דרך שפיכת מים לעוקה שממנה המים יוצאים ולכן אין בזה איסור תורה (וקרוב לזה כתב הגרש"ז במאורי אש שכיין שהוצאה מלאכה גרועה לכן כשאין מעשה הוצאה אין איסור תורה, ע"ש).

ומעתה יש לומר, שלא מציינו להדיא בתלמוד היתר של גרמא בשבת הבנוי על ציר הזמן. בנויקין ושבת שהדגש הוא על התוצאה אין לנו מקור לגרמא הבנויה על ציר הזמן ורק ברציחה ושחיטה יש גרמא הבנויה על ציר הזמן, אבל גרמא הבנויה על כך שהאדם לא פעל לבדו, אין הוא מוגדר הפועל כי יש לו שותף למעשה, מועילה גם בנויקין ושבת.

וכמו כן מצינו בשלטי גיבורים (מה, א) שלא התירו גרם כיבוי אלא כשאין כוונתו לכבות, ונראה שיסוד דבריו נחצבים משיטת הרמב"ם בגדר גרמא בניזיקין כפי שביארנו מקורה בדברי רבינא בבבא בתרא כ"ו, שהכל תלוי בכוונתו ורצונו, וכן נקט הישועות יעקב (סי' שלד).

צמצום נוסף לגדר גרמא מצינו במה שהאריך האחיעזר (סי' ס) שכל דבר שזו דרכו היו מלאכת מחשבת,¹¹ וכן נקט המשנה ברורה (שטז, י) לגבי צידה עם כלבים, וכמו כן מצינו שהחזון איש (או"ח לו, א) כתב שהחורש בשבת על ידי מכונה והאדם אינו אלא מדליק את המכונה ומכוון אותה חייב, כי זו דרך החרישה. טעמם של האחרונים הללו הוא שאם כך דרך המלאכה אז האדם מעוניין בכך ומתקיים הכלל ניהותא ומלאכת מחשבת. לפי שיטתם מסתבר לומר שאם זו כוונתו וזו דרכו אז גם פער של זמן אינו הופך את הפעולה למותרת, כי המדד הוא דרך המלאכה.

11 ולפי כל זה יש מקום לדון שכמו שאין היתר של ציר זמן בגרמא מהטעם שזה מיוחס לאדם אז גם כל מכשיר הבנוי בצורה כזו שהאדם בכירור פועל בו ונעשית מחשבתו ובכך מתקיים התנאי של הגמרא בבבא קמא ס' של מלאכת מחשבת אסרה תורה, אין בו היתר של גרמא. גרמא בנוי על כך שלא הוא פועל. אם הוא פועל, רק יש שיהוי או מנגנון נוסף אין בכך היתר של גרמא. וכידוע כך דעתו של הגרי"ש אלישיב זצ"ל, כפי שהובאה בספר שבות יצחק לרב דרוי ובעוד מקומות, שכל מכשירי הגרמא אינם מועילים. ובדעת הגרש"ז אורבך שסובר שבכל זאת יש בכך משום גרמא יש לבאר בשני אופנים: הראשון שהוא לשיטתו שאין איסור חשמל בשבת ורק אדם בריא צריך לחוש לדעת החזו"א, וכפי שמסר הרב נבנצאל משמו. וממילא כיון שהגרש"ז הדגיש שמכשירי הגרמא נועדו לכוחות הביטחון ומערכת הבריאות ובהם לדעת הגרש"ז אין איסור חשמל, ממילא הצורך בגרמא הוא רק מצד היכר ולכן עצם העובדה שהמכשיר שונה מיום חול מספיקה כדי ליצור היכר. ונראה שזהו הטעם שמייסד מכון צומת הרב ישראל רוזן ז"ל הדגיש כל הזמן שהמכון נועד לחולים ולכוחות הביטחון ולא עבור בריאים. אך לפ"ז היתרי גרמא הם רק בחשמל, וצ"ע בזה. האופן השני שניתן לבאר הוא שבספרו מאורי אש הגרש"ז חידש שכל הכלל של נעשית מחשבתו שגזור את היסוד שאם זו דרך המלאכה אין היתר של גרמא זה רק כאשר זו הייתה הדרך במשכן, ולא כאשר בנית מכשיר שכעת זו דרכו. ועיין שם שחלק על רבו בעל אבן האזל שהיה פשוט לו שבכל דבר שזו דרכו אין היתר של גרמא. וממילא הגרש"ז לשיטתו שדרך מלאכה זה רק מה שהיה במשכן, אבל הרב אלישיב וסיעתו הולכים בשיטת האבן האזל שכיוון שמלאכת מחשבת אסרה תורה ממילא כל דבר שזו דרכו אין בו היתר של גרמא. לפי האמור היה נראה לכאורה ששיטת האבן האזל והרב אלישיב מסתברת לנו יותר, הן מסברא שאם זו הדרך אין זו גרמא וכפי שבוודאי שלא נפטור מניזיקין במכשיר שכזה כך לא נתיר איסור מלאכה בשבת ע"י מכשיר שכזה, והן מכך שמדברי התלמוד והראשונים עולה שגדר גרמא תואם יותר את הבנת הרב אלישיב, וצ"ע בדעת הגרש"ז.

ת. סיכום

פתחנו בשיטת הרמב"ם שגרמא בנזיקין חייב כפי שביאר הש"ך. הצענו להביא מקור לשיטתו מדברי רבינא בבבא בתרא דף כ"ו, שיטה המשליכה על כך שגרמא חייב כאשר האדם פועל את הפעולה.

משם המשכנו לפרטי דיני גדר גרמא לאורך התלמוד ופסקי הרמב"ם וניסינו להראות שהגדרה הזו, שכל פעולה שמיוחסת לאדם והוא זה שעשה אותה אין בה פטור של גרמא, מאירה ומבהירה את כל המקומות בהם הרמב"ם התייחס לגרמא. לאחר מכן ראינו שגם לפי שאר הפוסקים העיקרון של הרמב"ם אפשרי, ונמצא שיש לשיטה זו ביסוס נרחב בפסיקת ההלכה.

לאחר מכן ביררנו את גדר גרמא בהלכות שבת וראינו שהוא זהה לחלוטין לגדר גרמא בנזיקין ושניהם שורש אחד להם: גרמא שבנויה בצורה כזו שבדאי האדם הוא הפועל חייבים עליה בדיני נזיקין והיא גם אסורה ביום השבת.